

De thermostaat van Nederland

Arno F.A.Korsten*

18 jan. 2011

1 Inleiding

Nederland: vlak land van stoer volk, van dijken en polders, van weilanden, koeien, schaatskampioenen, Philips en Zuiderzeewerken, van Rembrandt en Hals, van Vestdijk en Mulisch, van Willem van Oranje en Beatrix. Desondanks, ook land zonder standbeelden. Dat zijn zekerheden, maar er is ook beweging. Wat is de huidige staat van Nederland in sociaal en politiek opzicht?

2 Meest veranderlijk electoraat van West-Europa

Kiezers gevoelig voor gebeurtenissen

Deze vraag is interessant omdat er de afgelopen jaren signalen waren die wezen op politieke en financiële onrust. Na de eeuwwisseling vonden er enkele spraakmakende gebeurtenissen plaats. Met de moord op Pim Fortuyn en op Theo van Gogh, twee markante personen die heel direct in discussies optraden, kwam de vrijheid van meningsuiting – waar beiden een groot voorstander van waren - onder druk te staan. Dat niet alleen. Er vond in 2002 een krachtige electorale opmars plaats van de LPF – de partij die Pim Fortuyn had opgericht. Die partij kwam met 26 zetels vanuit het niets in de Tweede Kamer maar ging aan onderlinge ruzie tussen parlementariërs en ministers (Heinsbroek, Bomhoff) ten onder. Denk niet dat de electorale situatie daarna weer normaliseerde. Na het weer ineenschrompelen van de LPF volgde de grote winst van PVV van Wilders en het verlies van middenpartijen als het CDA en de PvdA. Daar kwam in 2009 de kredietcrisis bij. Banken moesten worden gered maar de bonuscultuur die aan het ontstaan van en werken met ‘vuile producten’ had bijgedragen, werd niet doorbroken. Deze electorale ontwikkelingen, met in 2010 een sterke positie voor Wilders, en de financiële crisis (ook wel bankencrisis genoemd) leidden tot veel in 2010 door het minderheidskabinet-Rutte-Verhagen (met gedoogsteun van de PVV) voorgenomen bezuinigingen.

Stemmen is straffen

Bij tal van zaken namen recente kabinetten sinds medio 2002 bovendien initiatieven die niet op veel *maatschappelijke draagvlak* konden rekenen zoals bij voorbeeld: de deelname aan de Irak-oorlog, de missie in Uruzgan of het meebetalen aan de ontwikkeling van het gevechtsvliegtuig, de JSF. Kabinetten deden niet meer steeds wat het volk in meerderheid wenselijk vond en politieke leiders waren niet in staat om de bevolking te winnen voor voornemens en besluiten (denk ook maar eens aan het fiasco van het EU-referendum). Ze trotseerden de kiezers. Het vertrouwen in kabinetten en andere traditionele instituties, zoals politieke partijen ging daardoor en door politiek gesteggel dalen. Dat de PVV (Wilders) sterk won bij de Kamerverkiezingen van 2006 en 2010, en de regeringspartijen PvdA en CDA verloren, is niet verrassend als je weet dat specifiek het kabinet-Balkenende IV (van

* Prof.dr. A. (Arno)F.A. Korsten was vanaf medio 1986 tot oktober 2010 hoogleraar Bedrijfs- en bestuurswetenschappen, in het bijzonder bestuurskunde aan de Open Universiteit. Thans onbezoldigd hoogleraar aan de OU en nog bijzonder hoogleraar Bestuurskunde van de lagere overheden aan de Faculteit rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht. Informatie: www.arnokorsten.nl.

PvdA, CDA, CU) op een aantal punten inging tegen de meerderheidsopvatting van de bevolking. De Nederlandse regering stelde zich wel erg 'atlantisch' op door nagenoeg blind en kritiekloos achter de V.S.-politiek van Bush te gaan staan.

Bij verkiezingen gebeurt dus meer dan vroeger. Boogers en Weterings (2003) stellen: *'Stemmen is straffen geworden'*. Stemmen is niet eenvoudig meer je burgerplicht uitoefenen maar ook mensen of praktijken een halt toeroepen.

Dat Nederland een beweeglijker kiezersvolk kreeg dat gevoelig is voor gebeurtenissen is al direct duidelijk. Wie vanuit politieke partijen terug verlangd naar rust, orde en overzicht voert een achterhoedegevecht (Boogers en Weterings, 2003: 147). Nederland is zelfs in 2003 het *'meest onvoorspelbare en veranderlijke electoraat geworden in het huidige West-Europa'* geworden, aldus de politicoloog Peter Mair (2003: 143). Hij zegt ook: *'In de Nederlandse politiek is er waarschijnlijk geen normale toestand meer'*.

Personenpolitiek

Zijn er meer veranderingen te traceren? Behalve op tv wordt er ook campagne gevoerd via internet. De websites van partijen trokken meer bezoekers dan ooit. Er kwamen stemwijzers, waarbij partijen onderhandelen over de op te nemen vragen. Uit analyse van de antwoorden op stemwijzers bleek dat kiezers in 2003 drie wensen hadden: minder migranten, meer veiligheid en meer democratie (Boogers en Weterings, 2003). Sommige kandidaten stapten over op een eigen weblog. Imago's van personen werden belangrijker. Personenpolitiek heeft onmiskenbaar terreinwinst geboekt.

Alle reden dus op zoek te gaan naar een verdere typering. Wat is momenteel het *overheersende* beeld van Nederland: een ongelukkig volk?; een niet meer zo welvarend volk?; een natie dat veel of weinig vertrouwen heeft in zijn instituties of toch (ook?) een volk dat tamelijk ontevreden is over politieke uitkomsten en kritisch? Zo ja, waarover dan kritisch? Is er eigenlijk wel een overheersend beeld. Ik meen van wel. Of Nederland *'het beste land van de wereld'* is, zoals Van der Horst (2005) stelt, onderzoek ik niet.

3 Gelukkig volk

Nederlanders zijn in overgrote meerderheid gelukkige mensen. Onderzoek naar geluk toont dit aan. Deze gelukstatus was al in 1990 en 2000 in ongeveer gelijke mate aanwezig. We worden gemiddeld genomen echter niet *nog* gelukkiger. Dat kan ook bijna niet omdat het geluksgevoel zich op een hoog niveau bevindt, maar Nederlanders worden ook niet ongelukkiger. Is het geluk nabij, de euforie wordt verkregen door drugs. Het gebruik van xtc en cocaïne in en buiten popfestivals en dancings is gestegen.

Dat wil niet zeggen dat de burgers vrij zijn van problemen of dat alle burgers gelukkig zijn. Dat is niet zo. Er bestaan wel degelijk hier en daar problemen. Een grove indeling is die in *privéproblemen* en *maatschappelijke problemen*. Er zijn natuurlijk ook organisaties die hun problemen hebben, zoals hun interne organisatie, goed leiding geven, marktuitval, de dreiging van faillissement. Jeroen Smit schreef bijvoorbeeld over ABN AMRO maar die problemen laten we terzijde.

Privéproblemen, bij voorbeeld, zijn er vaak in de vorm van relationele problemen die uitmonden in echtscheidingen. Het geluksgevoel kan zo gezien tijdelijk hoger of lager zijn. Het aantal echtscheidingen is de laatste vijftig jaar gestegen.

Er komen in elk land maatschappelijke problemen voor en dus ook in Nederland. Denk daarbij bij voorbeeld aan (relatieve) armoede, het optreden van huiselijk geweld, werkloosheid, gebrekkige integratie van allochtonen, onopgehelderde criminaliteit of milieuvraagstukken zoals het klimaatprobleem. De sociale problemen veranderen in de tijd. In 1960, vijftig jaar terug dus, werd nog niet veel geschreven over een klimaatprobleem of over huiselijk geweld.

Is die verschuiving in een woord of zin te vangen? Ja, er wordt wel gezegd: *'de overheid komt meer achter de voordeur kijken'*. Het is een bemoeistaat geworden. Dat is een juiste typering omdat huiselijk geweld en jeugdzorg van belang zijn. De overheidsblik achter de voordeur is overigens begrensd; een anti-echtscheidingspolitiek ontbreekt. De overheid bemoeit zich overigens niet met alles. Recent zijn meer verantwoordelijkheden verschoven naar burgers.

Het is natuurlijk maar hoe je kijkt. Nederland is ook op andere manieren te typeren. Is het nog steeds een welvarend land? Je kunt dat veronderstellen. Het is niet idioot om een zekere samenhang tussen welvaart en geluk plausibel te achten.

4 Welvarend volk

Als Nederlanders gelukkig zijn, mogen we veronderstellen dat vermoedelijk ook sprake is van een welvarend land. Die veronderstelling blijkt onomstotelijk juist. Welvarend wil zeggen dat huishoudens gemiddeld genomen voldoende of meer verdienen om zichzelf en hun directe omgeving in stand te houden op een niveau dat ook beoordeeld wordt als welvarend. Mensen kunnen dingen doen die nodig zijn, zoals fatsoenlijk wonen, zich voeden en kleden, op een comfortabele manier naar hun werk gaan, en relatief tevreden zijn over wonen, werken, verkeer, recreatiemogelijkheden, zorg en welzijn.

Tal van gegevens van het Centraal Bureau voor Statistiek, het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau illustreren de aanwezige welvaart. Nederland is al enkele decennia zeer welvarend, wat de centrale overheid op basis van inkomsten (belastingbetaling) de mogelijkheid geeft om groepen te steunen bij catastrofes, aan ontwikkelingshulp te doen en in het kader van de Europese Unie nieuwe toetredende naties te ondersteunen in hun vredesstreven, het streven naar verdere economische en democratische ontwikkeling en het terugdringen van corruptie.

5 Gelukkig, welvarend maar toch ook een 'risk society'

Nederlanders zijn over het algemeen gelukkig en welvarend. Waaruit bestaat die landelijke welvaart? Uit dienstverlening, productie en handel die gebaseerd is op productieprocessen, waaraan een sterk ontwikkelde technologie ten grondslag ligt en die veel energie vereisen; vooral elektriciteit, olie en gas. Nederland heeft niet meer genoeg aan de gasbel die midden jaren vijftig in de eigen bodem ontdekt werd en de mogelijkheid bood om gas te exporteren. Nederland heeft ook energie van buitenlandse producenten nodig. Nederland is geleidelijk veranderd in een energieslurpend land dat kwetsbaar is omdat het zo *afhankelijk* is van andere landen

die olie, gas en elektriciteit leveren. Een land ook dat intern veel *veiligheidsrisico's* in de productie en productieomgeving kent.

Er wordt niet alleen daarom gesproken van een *risicomaatschappij* maar ook omdat er van alles mis kan gaan op het vlak van sociale cohesie (spanningen), veiligheid op het vlak van werken, vervoer door de lucht, over het water en door de lucht. Denk ook aan rampen, rellen, gijzelingen, terrorisme die aangeven dat er wat mis kan gaan. Dat er wat mis kan gaan, weten we uit rampen met veerboten, in voetbalstadions. Te noemen zijn bij voorbeeld het neergestorte EI Al-vliegtuig in de Bijlmermeer, de vuurwerkkramp in Enschede, de cafébrand in Volendam, de Herculesramp in Eindhoven, de Schipholbrand, het dansevenement in Hoek van Holland, het afbranden van een nabij Moerdijk gelegen chemische fabriek (Chemo-Pack).

Burgers achten om deze en andere redenen fysieke en sociale veiligheid van groot belang. Al die rampen leidden overigens tot analyses om zich te verantwoorden en ervan te leren. Bijvoorbeeld tot pogingen om sneller en meer adequaat te communiceren naar burgers.

6 Volk dat veel onderling vertrouwen kent

Vertrouwen is het cement van de samenleving. Hoe staat het daarmee? Nederland is niet alleen een land van gelukkige en welvarende Nederlanders maar ook al tijden een *'high trust country'*. Er bestaat veel onderling vertrouwen tussen burgers en vertrouwen in bestaande instituties op het vlak van geldverkeer, politieke democratie, bestuur en rechtsstaat.

Is vertrouwen belangrijk en waarom? Vertrouwen is heel belangrijk in een ontwikkeld land. Vertrouwen geeft voorspelbaarheid en maakt daardoor sociale transacties makkelijk, of het gaat om financiële, sociale of andere transacties. Vertrouwen maakt het leven makkelijk. Waar veel vertrouwen bestaat, kan de controle beperkt zijn. Want dan kun je 'staat op iemand maken'. Maar zo gauw je elkaar niet vertrouwd, gaat de controle toenemen. Ergo, een samenleving waarin veel vertrouwen voorkomt, kent minder transactiekosten.

Er is nog een andere waarneming gedaan. Waar sterke sociale structuren en verbindingen bestaan, werkt dit ook positief in op politiek vertrouwen. Loopt het verenigingsleven in een land terug – de sociale participatiegraad -, dan mogen we spreken van verminderd sociaal vertrouwen en dat heeft weer negatieve gevolgen voor vertrouwen in het openbaar bestuur (regering, parlement).

Hoe is het gesteld nu met het vertrouwen in instituties in de politieke democratie en rechtsstaat?

1. Nederland kent nog steeds veel sociaal vertrouwen; mensen hebben dus over het algemeen veel onderling vertrouwen en doen dingen met elkaar in vrijwilligersverenigingen, zoals sportverenigingen.
2. Met het vertrouwen in de democratie zit het goed. Van de bevolking denkt 70 procent daar positief over. De Eurobarometer laat zien dat Nederland op dit vlak alleen Denemarken, Zweden en Oostenrijk voor moet laten gaan.
3. Het vertrouwen in de regeringen is gedaald. In 2000 had nog 77 procent van de bevolking vertrouwen in de toenmalige paarse regering. In 2004 was dat

4. Het vertrouwen in de politie is afgenomen. De politie komt niet altijd meer als er bij je ingebroken is omdat ze prioriteiten stelt waarin een inbraak niet altijd past. Veel delicten blijven dan ook onopgehelderd.
5. De Nederlandse overheid bestaat uit meer dan politie en daarom moeten we breder kijken. Het vertrouwen in bepaalde andere traditioneel belangrijke instituties in het openbaar bestuur is teruggelopen. Ik noem: het parlement, politieke partijen, maar ook rechters en rechtbanken. Vooral politieke partijen en rechters hebben het na 2000 te verduren gekregen. Het aantal partijleden nam af en een aantal rechters namen foute beslissingen.

Het vertrouwen in overheidsinstituties *in algemene zin* is na 2000 enigszins afgenomen; overigens ook in andere landen in West-Europa. Er wordt daarom wel over een *'medium trust'-country* gesproken (Schnabel, 2010: 23). Het vertrouwen in het openbaar bestuur van Nederland als geheel is na 2000, hoewel nog op hoog niveau aanwezig, wel wat minder geworden. Dat geldt niet alleen voor Nederland (Korsten en De Goede, 2006). Dat kan in principe vele oorzaken hebben. Een aantal oorzaken kunnen we wegstrepen.

1. Ten eerste kunnen we niet zeggen dat het *sociaal vertrouwen* in Nederland te gebrekkig zou zijn en dat *daarom* het vertrouwen in het openbaar bestuur gedaald is. Het sociaal vertrouwen staat nog steeds op hoog niveau. Nederlanders trekken zich niet massaal terug uit vrijwillige organisaties, zoals voetbalclubs, muziekgezelschappen of wandelclubs. Het is niet zo dat Nederlanders te weinig lid zijn van verenigingen en daarom participatief los raken van samenleving, politiek en politiek bestuur. Ergo, deze *'sociaal kapitaalhypothese'* – de Putnam-stelling - moet worden verworpen.
2. Het is – ten tweede - niet zo dat er te weinig vernieuwingen in het binnenlands bestuur zijn, want landen met wel vernieuwingen kennen ook een daling in het vertrouwen in het openbaar bestuur. Vernieuwing compenseren een politiek-bestuurlijk vertrouwensdeficit dus niet. Je kunt niet zeggen dat als er nu maar besloten zou worden tot de komst van een gekozen burgemeester of een consultatief of corrigerend referendum, het vertrouwen wel stijgt. Geen sprake van. Ook de *'gebrek aan vernieuwing'- hypothese* moet worden verworpen.
3. De derde redenering behelst dat het vertrouwen in instituties meebeweegt met schommelingen in het *consumentenvertrouwen* in de economische ontwikkeling. Hoe slechter het gaat met de economie, hoe minder mensen vertrouwen hebben in regering, parlement en andere instituties. Daarvoor lijkt op basis van cijfers wel iets te zeggen (Bovens en Wille, 2006) maar of het alles verklaart is duister. Het is teveel een economische determinatietheorie.
4. Een vierde optiek behelst dat Nederland te verdelen is in een aantal *sociale categorieën* met een verschillend opleidingsniveau en sociale status waarbij de hoger opgeleiden beter gerepresenteerd zouden worden dan de lager opgeleiden (*'verliezerthese'*). De hoger opgeleiden hebben heel veel representanten in media en parlement, die spreken in termen die de hoger opgeleide burgers verstaan, terwijl de lagere klassen die politieke

5. Dan is er nog de vijfde hypothese, die van de *waardenverandering*. De samenleving individualiseert ook ('ik-tijdperk?'). Mensen denken eerder aan zichzelf en komen op voor het eigen belang. Ze roeren zich eerder, wachten niet langer af en accepteren minder ('korter lontje'). Door Inglehart is waargenomen dat burgers zich sinds 1950 en later gemiddeld meer zijn gaan richten op waarden als zelfontplooiing en emancipatie. Wat is de betekenis van deze verklaringen? Deze ontwikkeling deed zich inderdaad voor maar startte al ver voor 2000. Ze kan dus niet de vertrouwensval *na* 2000 volledig verklaren.
6. Moeten we niet eens omzien naar wat de overheid presteert: *de prestatihypothese*? Het is niet zo dat de rijksoverheid in algemene zin onvoldoende presteert en dat daarom het vertrouwen onder druk komt. De rijksoverheid levert wel prestaties. De belastingen worden geïnd en de salarissen op tijd uitbetaald. Bijna iedereen heeft een dak boven het hoofd, jongeren genieten onderwijs, er bestaat zelfs al decennia tweede kans-onderwijs waar iemand terecht kan die iets eerder gemist heeft (leven lang leren!) en er bestaan sociale vangnetten voor werklozen en gehandicapten. De '*prestatiehypothese*' van Van de Walle moeten we verwerpen als verklaring (Korsten en De Goede, 2006).

7 Last van de veranderdrift

Maar kunnen we de overheidsprestaties wel goed vangen? Wordt de kwaliteit van prestaties niet overschat? Wat veel aandacht trekt in de krantenkolommen is het tekort schieten van *veranderingsoperaties* die kabinetten en andere overheidsorganisaties wilden doorvoeren. Al die veranderingen leidden tot de vol spot gestelde vraag: *'bij welke reorganisatie werk jij eigenlijk?'*

Heeft het op afstand zetten van de NS en de scheiding met ProRail nu geleid tot een stipter treinverkeer? Nee, er is de laatste vijf jaar de nodige kritiek uitgeoefend. Hebben veranderingen in het onderwijs allemaal geleid tot verbeteringen? De vraag stellen is haar beantwoorden (Prick, 2006; Sommer, 2006). In het beroepsonderwijs hebben besturen meer te vertellen gekregen en leerkrachten minder terwijl onderwijskundige veranderingen (zoals de invoering van competentiegericht leren in het mbo) veel kritiek kregen omdat het systeem niet goed genoeg doordacht was. Van leerlingen werd verondersteld dat ze makkelijker 'inpasbaar' waren in een nieuw onderwijskundig systeem dan bleek. Dat waren geen tijdelijke kritieken. De onderwijssocioloog Jaap Dronkers (2011) stelt dat de school zien als een bedrijf een 'totaal verkeerd' idee is geweest. Hij zegt: 'colleges van bestuur hebben alle macht en niemand corrigeert, ook OCW niet'. Was het op afstand zetten van woningcorporaties (bruteringsoperatie in de jaren negentig) in alle opzichte geslaagd? Nee, sommige corporatiebesturen werden teruggefloten vanwege onverantwoorde investeringsplannen, verspilzucht of andere kritiek (Rochdale, Amsterdam; Servatius, Maastricht). Was de verdere introductie van marktwerking en concurrentie tussen ziekenhuizen een succes? Niet zonder meer. Hier en daar dreigde een ziekenhuis failliet te gaan, niet door concurrentie maar onvoldoende toezicht (Orbis, Sittard-Geleen). Minister Schippers heeft de marktwerking tussen ziekenhuizen dus getemperd. Het bleef dus zaak te zoeken naar goede arrangementen in een proces van meer op afstand zetten van (semi-)publieke organisaties. De operatie om de verantwoordelijkheid van de overheid voor de leven van mensen of aspecten daarvan enigszins terug te leggen bij burgers zelf, een operatie die premier J.P. Balkenende tussen 2002 en 2011 een en andermaal benadrukte, ging en gaat met horten en stoten.

De *veranderdrift* heeft om zich heen gegrepen (Trappenburg, 2008; Homan, 2006). De spreuk *'behoud het goede'* lijkt wel vergeten. Tal van overheidsorganisaties zijn het afgelopen decennium op afstand gezet of de afstand is vergroot. Denk aan onderwijsinstellingen, zoals instellingen voor hoger beroepsonderwijs, en woningcorporaties, die meer eigen bestuurlijke manoeuvreerruimte kregen. Het gevolg daarvan is dat de ministeriële verantwoordelijkheid dan wordt beperkt en het sturend vermogen van kabinet en parlement vermindert in vergelijking met instellingen die volledig onder de ministeriële verantwoordelijkheid vallen. Dit wordt wel het *legenestsyndroom* genoemd (Ankersmit en Klinkers, 2008: 170).

Na verzelfstandiging komen er vanzelfsprekend nieuwe *'checks and balances'* en die zouden goed moeten functioneren. Raden van toezicht of commissarissen gaan toezien op het dagelijks bestuur en op de kwaliteit van de primaire processen, met op de achterhand zekere controle op kwaliteit in de vorm van visitaties en inspectie. Toch werkte die inrichting en werkwijze niet steeds voldoende, zoals bleek uit de *affaire-Servatius* (Maastricht, woningcorporatiedirect houdt informatie weg bij

algemeen bestuur) en de *affaire-InHolland* (hbo, hoge salarissen voor directie, sjoemelen met diploma's). De gewichten en tegenwichten zouden een betere balans moeten brengen.

Mark Chavannes drukt het zo uit. Hij zegt dat 'de Nederlandse politiek geprivatiseerd is'. Want wie kun je nu echt aanspreken op de veranderingen op het spoor, in het onderwijs en bij woningcorporaties? Iedereen wijst naar een ander. Hij zegt: *'niemand regeert'*.

Veel veranderoperaties bereiken niet het gewenste doel, zoveel is duidelijk. De argumenten deugen niet steeds en de doelen worden niet of onvoldoende bereikt. Veranderprocessen worden te top down gestart.

Ondanks affaires en meer algemene kritiek op 'hoe het land georganiseerd is', en kritiek op recente kabinetten, is er veel basisvertrouwen aanwezig gebleven in het openbaar bestuur. Nederland is dus nog - in de woorden van de directeur van het Sociaal en cultureel Planbureau - een *'medium trust country'* (Schnabel, 2010).

8 Volk: met zichzelf tevreden, minder met de anderen

Nederland is een welvarend land waarin velen zich gelukkig voelen maar ook een land dat afhankelijkheden kent en kwetsbaarheden vertoont. Zijn de burgers ook tevreden? Het individu is tevreden, het individu doet het goed maar de collectiviteit doet het minder goed, zeggen burgers. Veel burgers zijn met zichzelf wel ingenomen maar anderen laten het er volgens diezelfde burgers wat bij zitten.

Burgers blijken met zichzelf tevreden maar buiten hen om zijn ze over diverse situaties niet volop tevreden. Nederlanders achten *zichzelf* goed, netjes, beschaafd, communicatief maar daarbuiten is het minder pluis. Zo signaleren substantiële aantallen burgers onder meer

- gebrekkige relationele verhoudingen tussen partners in een gezin of leefeenheid (wordt er wel genoeg gepraat?),
- te weinig aandacht voor opvoeding of begeleiding van (bepaalde) jongeren (aandacht; tot de orde roepen),
- te weinig aandacht voor emancipatie van vrouwen bij bepaalde medelanders,
- teveel hufterigheid (bij evenementen, specifiek bij voetbalwedstrijden – denk aan spreekkoren - en in de openbare ruimte),
- is de bediening in etablissementen niet overal of altijd netjes genoeg,
- zouden instellingen meer klantgericht en dus beter kunnen opereren,
- zijn er hier en daar wachtlijsten of
- werken organisaties niet goed samen.

Nederlanders kennen voorbeelden waar het minder goed gaat maar ook waar het beter gaat. Waar het minder goed gaat, is dat zelden bij henzelf te zoeken maar vaak bij 'de anderen'.

Nederlanders signaleren ook dat de ruimte voor beroepsbeoefenaren beknelde raakt door management en resultaatverplichtingen. Daardoor kan niet altijd in de zorg geboden worden wat wenselijk is en wordt de betrokkenheid van onderwijsgevenden op de proef gesteld. Enkele auteurs spreken van 'beroeps(z)eer'.

Tal van functies hebben inmiddels aan gezag ingeboet. Denk aan het gezag van arts, pastoor en dominee, schoolhoofd en notaris. Hun wil is niet automatisch wet.

9 Stijgende verwachtingen, achterblijvende daden, geringere frustratietolerantie

Als burgers met zichzelf wel in hun sas zijn maar over collectiviteiten niet steeds tevreden zijn, waar komt dat dan door? Doordat de eisen zijn gestegen ('rising expectations') en we meer zien - als gevolg van de komst van persmedia, openbaarheid van bestuur en een transparantiestreven - wat niet of maar gedeeltelijk lukt. Bestaat er nog voldoende incasseringsvermogen? Kunnen burgers zich neerleggen bij iets wat ze niet krijgen?

De televisie brengt vooruitgang in beeld, laat zien wat allemaal kan. Zo zijn er, om een voorbeeld te noemen, betrekkelijk recent '*klinieken ter bestrijding van pijn*' gekomen. Dat is een kwestie van professionele vooruitgang in ziekenhuizen, want in 1960 waren dergelijke klinieken er niet en moest een burger zich schikken en de pijn proberen te verdragen. De burger moest vroeger (meer) schikken en slikken. Maar als men op 2 januari 2011 doorverwezen wordt naar een pijnbestrijdingkliniek kan het zijn dat men pas eind maart 2011, dus drie maanden later, terecht kan. Erg pijnlijk! Dat komt omdat er wel een kliniek is maar de professionele omvang van een dergelijke kliniek blijkbaar niet meegroeit met de vraag (en doorverwijzingen van artsen). We kunnen steeds meer maar daarmee is niet gezegd dat een voorziening, dienst of faciliteit onmiddellijk in het bereik van velen komt. In dit voorbeeld: het zorgaanbod kan de ontstane en gegroeide vraag naar pijnbestrijding niet bijhouden. Dit geval leert dat er zowel sprake kan zijn van vooruitgang (vroeger bestond die pijnbestrijdingkliniek niet) als van frustratie (ik kan niet tijdig van een voorziening gebruik maken omdat de bezetting van de kliniek te beperkt is). Welvaart en technologische ontwikkeling kunnen dus tot grote frustratie leiden omdat burgers zich, nu ze de vooruitgang zien, minder makkelijk dan vroeger, toen een voorziening er niet was, kunnen schikken. De frustratietolerantie daalt.

Wat binnen bereik komt, wil 'je' hebben, zeker omdat 'je' ziet dat veel overheidsbudget naar elders gaat, bijvoorbeeld naar ontwikkelingslanden. Dat voedt de roep 'mag ik ook eens in aanmerking komen in plaats van al die anderen?'

Er ontstaat bovendien een race. Over deze 'toestand' rond pijnbestrijdingklinieken, hier opgevoerd als voorbeeld, vindt berichtgeving plaats over wachtrijen, er volgen vragen vanuit de Tweede Kamer en als er door een bestuurder of directie van ziekenhuizen budget wordt vrijgemaakt kunnen klinieken meer personeel krijgen, wat de vraag verder kan doen stijgen. Zo blijft er altijd wat te eisen of - voorzichtiger - te wensen. Zullen Nederlanders dan ooit tevreden worden? Nee, want als er veel belastingafdrachten zijn, blijft de vraag van burgers een verwachtingsvolle: wie krijgt van de overheid wat hoe en wanneer?

10 Nooit meer echt tevreden?

Als gevolg van verder stijgende verwachtingen en technologische ontwikkeling laat zich voorspellen dat burgers, gemiddeld genomen, nooit helemaal tevreden zullen zijn. Er zullen altijd achterblijvers zijn, er zullen altijd wel ergens wachtlijsten zijn, er zullen – kortom- verschillen blijven in '*who gets what how and when?*' Sommige burgers zullen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid een situatie afwenden door zich

te verzekeren of direct een dienst te kopen. Daarvan uitgaande zal er altijd discussie zijn en blijven over het in het bereik van alle Nederlanders brengen van staatsvoorzieningen, over de kwaliteit en snelheid daarvan en over budgettaire consequenties. Dan gaat het dus over maatschappelijke voorkeuren, politieke agendering, prioritering en keuzen.

11 Politieke partijen: van trouwe aanhang naar fanclub

Wat is de rol van politieke partijen? Kanaliseren politieke partijen via electorale en parlementaire processen de eisen vanuit de samenleving zo dat burgers – om met oud-premier Colijn te spreken – ‘gerust kunnen gaan slapen’ om het toch wel goed komt met wat de regering voorheeft met het land? We stoten hier op enkele problemen. Het gaat niet goed met de partijen maar we kunnen ze ook niet missen, ook al ontstaan eenmanspartijen zonder leden.

Politieke partijen vervullen traditioneel diverse functies. Politieke partijen doen allereerst traditioneel aan ideologieontwikkeling. Ze formuleren in beginsel- of partijprogramma's een koers gebaseerd op afweging tussen waarden als bij voorbeeld vrijheid, gelijkheid, broederschap en duurzaamheid. Ze signaleren ook eisen en wensen in de samenleving en vertalen die in een agenda, voor zover die eisen en wensen sporen met de fundamentele uitgangspunten. Over wat op een partijagenda moet komen, vindt communicatie plaats met leden en wat na uitfiltering overblijft komt terecht in een verkiezingsprogramma en gaat daarna onderdeel uitmaken van coalitieonderhandelingen. Ideologieontwikkeling, agendering en communicatie zijn dus verbonden.

Tenslotte is sprake van een rekruteringsfunctie. Een partij selecteert kandidaten voor lijsten die deelnemen aan verkiezingen en beveelt personen aan voor aanstelling als bestuurders benoemd worden.

Deze functies van politieke partijen vertonen sterke tekenen van erosie, een proces dat niet tegengehouden kan worden door partijen uit de staatskas financieel bij te springen. Indicatoren:

- 1) Partijen blijken zelden nog een broedplaats voor nieuwe ideeën.
- 2) Politieke partijen hebben geen vaste aanhang meer. Partijtrouw van kiezers is sterk afgenomen.
- 3) Kiezers stemmen makkelijker op een partij waarvoor ze eerder geen voorkeur hadden ('floating vote'), zij het dat veel kiezers nog wel springen binnen een bepaalde politieke zone. Ze springen bijvoorbeeld binnen het linkse blok tussen Groenlinks en PvdA en tussen PvdA en SP. Een klein deel springt van PvdA naar VVD of omgekeerd. Deze sprongmogelijkheden zijn wel verschoven omdat met de komst van de SP en PVV de hoefijzertheorie opgeld doet. Kiezers kunnen nu ook springen tussen SP en PVV omdat de Partij voor de Vrijheid een linkse agenda heeft op het gebied van sociale zekerheid (sterk in de nabijheid van standpunten van de SP) en een meer rechtse agenda op het vlak van vrijheid, immigratie en asiel (rechts van de VVD).
- 4) Ook de selectie van functionarissen verandert. In de periode van de verzuiling was een politieke partij verbonden met organisaties die op zelfde basis verzuild waren, zoals vakbonden, media, zorg- en welzijnsorganisaties en koepels. De ontzuiling na grofweg de jaren zestig van de vorige eeuw zorgde ervoor dat tal van particuliere organisaties die binnen eenzelfde zuil pasten

De betekenis van politieke partijen is dus qua agendering, ideologieontwikkeling, communicatie en recruiteringsmechanisme verminderd. Politieke partijfuncties erodeerden omdat de maatschappelijke signalering deels door persmedia is overgenomen, het aantal partijleden slonk en kiezers van partijen minder trouwe volgelingen werden, eerder tijdelijke fans. Hoe daar wat aan te doen?

12 Houdbaarheid van leiders

Hoe staat het nu met de politieke leiders? Waar ideologie als kader voor tal van vraagstukken niet bepalend kan zijn maar eerder pragmatiek en debat tot consensus moeten leiden, en waar verkiezingsprogramma's aan belang inboeten en crises belangrijker wordt (wat voor maatregelen neemt de minister na de vuurwerkcramp?; na de cafébrand?), neemt de rol van de leider toe. Wie is het gezicht van de partij?

Leiders houden het minder lang vol. De houdbaarheidsdatum neemt af. Hun politieke leven is minder zeker. Ze trekken zich sneller terug. Wouter Bos was in maart 2002 nog geen politiek leider van de PvdA maar is al in 2010 uit de landelijke politiek gestapt. Jan-Peter Balkenende maakte een opmars na maart 2002 en is in 2010 exit als partijleider van het CDA. De continuïteit van het politieke bedrijf staat onder druk. De politiek vervluchtigt meer. De opmars in de politiek verliep vroeger traag maar nu is er meer ruimte voor plotselinge erupties. Mark Rutte was enkele jaren terug nog met Rita Verdonk in een gevecht gewikkeld om het leiderschap van de VVD terwijl hij in 2011 premier is. Rita Verdonk verloor, richtte een politieke partij op en die maakte electoraal geen kans. Verdonk is anno 2011 zelfs geen lid meer van het parlement. Exit Rita.

Politiek leiderschap is dus onzekerder geworden. Wordt maar eens toonaangevend. Beeldvorming van politici is in het mediatijdperk belangrijk geworden maar het beeld kan ook snel veranderen. Bos won verkiezingen, werd door het CDA in 2006 beschuldigd van gedraai maar werd ook populair als minister in crisistijd. Nu is hij al weer verdwenen. Een ministerschap staat een enigszins normaal leven als huisvader met opgroeiende kinderen in de weg.

13 Beeldvorming belangrijker, of: hoe kijken kiezers naar politiek?

Drie aspecten van politiek zijn nog aan de orde te stellen:

- de bestaande politieke belangstelling,
- de kijk van burgers op politici (beeldvorming) en
- de vertaling van wat mis is naar maatregelen.

Blijft politiek interessant? Doen politieke keuzen in een land ertoe? De politieke belangstelling van burgers voor politiek was in 1970 al aanwezig en dat relatief hoge niveau is er nog steeds. Van apathie is over het algemeen maar beperkt sprake. Dat

sluit aan op het hoofdbeeld van een gelukkig, welvarend volk dat meedenkt en steeds vaker zijn mening geeft in opiniepeilingen (EenVandaag etc.).

Er is dus continuïteit maar kiezers kijken nu toch anders naar politiek dan vijftig of dertig jaar terug. Kiezers wachten minder af en zijn minder geneigd om langduriger vertrouwen te schenken. Ze zien sneller zaken op tv, doorzien via een kritische journalistiek of er weggekeken wordt, gedraai plaats vindt of gelogen wordt. Het beeld is daarmee belangrijk geworden en daarmee 'hoe je overkomt'. Dat betekent niet dat je kiezers naar de mond moet praten maar wel dat van belang zijn geworden: de geloofwaardigheid in de ogen van kiezers, de authenticiteit van de politicus, het elan waarmee hij of zij zaken bepleit, de oorspronkelijkheid, de vitaliteit, de consistentie, de verbeeldingskracht, het vermogen om humoristisch te zijn en in het algemeen het verbaal gehalte.

'Als burgers voor je thuis blijven' als je als leider op tv komt, dan is dat een geweldig goede maatstok voor de aanwezige faam. Weinigen bereiken nog die faam.

Wat een politicus dus niet moet doen is hikkelen, wegstijven, vragen niet beantwoorden, draaien, liegen, zaken in de publieke arena bepleiten waar hij of zij zich privé niet aan houdt. Het persoonlijke is politiek geworden.

Een derde belangrijke waarneming is dat burgers minder wachten tot een zaak of thema op de politiek-bestuurlijke agenda komt. Er vindt weliswaar een snelle vertaling plaats van in de pers uitgemeten misstanden (kinderporno bij leerkrachten, huiselijk geweld, sexueel misbruik in kinderdagverblijven, etc.) naar politici die vragen stellen en moties formuleren maar de meerderheid roert zich en ziet politiek bedrijven minder dan vroeger als het tevreden stellen en houden van minderheden. De meerderheid heeft soms de buik vol van wat er allemaal aan echte of vermeende faciliteiten gegeven wordt voor minderheden. Het afkopen van onvrede van minderheden via bezweringsformules en positieve discriminatie wordt hier gewenst en daar gekritiseerd. Daarbij raken bepaalde burgers geïrriteerd door ellenlange bezwaar- en beroepsprocedures die leiden tot het uitblijven van uitspraken van rechters of die ertoe leiden dat de ene rechter weer een andere uitspraak doet dan een eerdere. Besluiten van rechters zijn meer en meer onder vuur komen te liggen door vergissingen.

14 Kloof

Als (de welvarende en gelukkige) kiezers in politiek opzicht beweeglijker worden op de politieke markt en niet steeds 'eeuwige trouw beloven' aan wat dan ook en de frustratietolerantie niet steeds aanwezig is, wordt het voor besturen en politieke representanten dan belangrijker om te kijken en luisteren naar burgers. Ja, ontegenzeggelijk volgens Paul Schnabel, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Buitenhof, 9 jan. 2011). Dat luisteren gebeurt ook meer? Sommigen noemen dat 'populisme', anderen zeggen: als een meerderheid van de volwassen bevolking iets vindt en dat wordt ook echt bekend, dan moet daar in een politieke democratie rekening mee gehouden worden. Dat zou dan de ruimte voor bestuurders en politieke representanten om er eigen en zelfs afwijkende ideeën op na te houden, doen afnemen. Is er dan een kloof?

Onmiskenbaar is er altijd wel een kloof geweest tussen politici en burgers. Die is op zich zelfs verdedigbaar. Maar het beperken daarvan is tegenwoordig van meer gewicht geworden in de ogen van kiezers. Veel kiezers wensen dat die kleiner wordt. Met de politieke elite, met eigenstandige ideeën, hebben kiezers dus minder op dan vroeger. Als er onder een meerderheid van kiezers geen draagvlak is voor de JSF dan moet dat gevechtsvliegtuig er niet komen, vinden steeds meer burgers.

15 Elite

Er bestaat overigens in Nederland een politieke en culturele elite, die weinig opheeft met het kloofdenken, met de discrepantie. Die elitegroep ontkent de betekenis van kritische geluiden over politiek, omroep, de Europese Unie en asielbeleid. Dat elitaire deel van de natie meent dat politici een eigenstandige afweging moeten maken en best andere stappen mogen zetten dan de meerderheidsvoorkeur is van de burgers, en zelfs leiding mogen geven aan wat het volk 'moet willen'. Deze elite ontkent eigenlijk 'dat de kiezer altijd gelijk heeft'; ze haalt de neus op voor de massa en benadrukt de irrationaliteit. Deze politieke elite, wel eens geassocieerd met de Haagse politieke 'inner circle' van politieke bonzen (die geen systeeminbreuken dulden maar ook geen vernieuwing stimuleren) en de Amsterdamse grachtengordel van schrijvers, toneelspelers, musici en andere cultuurgenieters, voelt zich inmiddels echter wat geïsoleerd. Minister Ter Horst riep in 2010 de culturele en wetenschappelijke elite op om zich te manifesteren, om naar buiten te treden. Dat gebeurde echter nog maar mondjesmaat.

Nee, Nederland is niet meer het land waar de elite intellectueel leiding geeft aan de verheffing van het volk of het debat wendingen kan geven. Het volk laat zich niet meer zo bedillen. Geleerden heten in tv-programma's honend dr.Clavan. Bepaalde kritiek op de mediawereld, ook op de publieke omroep, die kijkcijfers en massaliteit belangrijker vindt dan diepgang en programma's voor kleinere marktsegmenten is daarom wel enigszins begrijpelijk.

16 Wat nodig is

Volgens mij is de Nederlandse volwassen bevolking het afgelopen decennium *meer gespleten* geraakt. Nederland was altijd al een gedifferentieerd land van minderheden maar die groepen en categorieën waren nog sterk zichtbaar. Zo waren er protestanten in vele soorten en maten. Bekend was waar ze woonden. Je kon ze opzoeken en ermee in debat gaan.

Nederland is nog steeds een land van minderheden maar nu ook met minderheden die *minder* zichtbaar zijn. Het gaat niet om burgers die je eenvoudig kunt herleiden tot regio's, etnische groepen, beroepsgroepen of sociale klassen. Het gaat in elk geval om burgers die gehoord willen worden *omdat ze merken dat er bij bepaalde problemen weggekeken wordt*. Hun zorgen worden niet of onvoldoende of niet steeds voldoende opgepakt. Een aantal van de klachten zijn manifest. Enkele aanduidingen.

- 1) Tal van leraren voelen zich 'weggecijferd' terwijl de bestuurlijke bazen de macht grepen en dat salarieel uitgebuit hebben. De leiding krijgt af en toe ook een bonus, leraren zelden of nooit.
- 2) Honderden zorgmedewerkers van een ziekenhuis moeten verdwijnen omdat de bouw en exploitatie van het ziekenhuis van de 21ste eeuw (Sittard)

- 3) De leiding van banken gaat tegen het gevoel van de meerderheid van burgers door met hun bonuscultuur zonder dat 'Den Haag' ingrijpt.
- 4) Defensie moet financieel sterk bezuinigen terwijl er wel een nieuwe risicovolle missie naar Afghanistan komt. Na Uruzgan 1 zou Nederland zich terugtrekken. Dat was de bevolking toegezegd. Maar a Uruzgan 1 kwam 2 en mogelijk 3.

Tot burgers die de mening zijn toegedaan dat kabinetten op diverse terreinen niet doen wat ze zouden moeten doen, behoren 'redelijke' burgers die vroeger bescheidener waren maar onder invloed van 'de extremen' en 'afwijkenden' die zich op tv in programma's als DWDD roeren van mening zijn dat zij 'het nu ook wel wat duidelijker kunnen zeggen'. En die merken dat die bestaande nieuwe minderheden die als onhanteerbaar gelden slechts met fluwelen handschoenen worden benaderd. Denk aan bepaalde representanten waarvan veel normoverschrijdend gedrag wordt getolereerd.

De groep minder zichtbare burgers die vergeten dreigt te worden in de politieke agenderings- en representatieprocessen heeft gemeenschappelijk dat ze van mening is bij grotere problemen niet weggekeken moet worden, niet om ernstige problemen heen gelopen moet worden, dat de koe bij de horens gevat moet worden en de prioriteiten anders gelegd moeten worden.

Door die betrekkelijke onzichtbaarheid van wat zich aan broeinesten of kolkende stromen in de maatschappelijk onderstroom bevindt, is het voortdurend zoeken naar wat de meerderheid nu eigenlijk wil niet makkelijker geworden. Maar mijns inziens is het nodig boorputten te slaan in de maatschappelijke onderstroom, teneinde voortekenen op te sporen.

Traditionele politieke partijen uit het politieke midden vertolken delen van de bevolking niet goed meer waardoor die middenpartijen hun extremen creëren. De PVV vertolkt eisen en wensen van een grote groep kiezers, thema's die de middenpartijen hebben laten liggen en waarop ze dus geen antwoord hadden. De intellectuele kracht binnen politieke partijen zou moeten groeien, wil men antwoorden hebben die partijen ter rechter en linker zijde wind uit de zeilen halen.

Maar ook de PVV en SP vertolken niet alle onderstromen.

Wat nu? Wat nodig is, is niet zozeer een streven naar een welvarender land en een gelukkiger volk. Ook niet dat het volk meer vertrouwen moet hebben in haar leiders zonder dat daar van de leiders iets tegenover staat. Vertrouwen kun je niet dwingend organiseren. Het vertrouwen in traditionele en meer nieuwe instituties in de parlementaire democratie en rechtsstaat is ook niet op te krikken doordat de bevolking de kiezen op elkaar houdt en slikt. Instituties moeten revitaliseren doordat ze onder externe druk zelfregulerend verbeteren, zeggen velen en daar is ook wat voor te zeggen. Zo moeten rechters met rechtsgeleerden en anderen methoden vinden om dwalingen als de Schiedammer moordzaak te beperken. Daarvoor is inmiddels ook een voorziening in het leven geroepen. De journalistiek moet methoden vinden om meer verantwoorde rapportages met hoor en wederhoor te maken en daarover te berichten (Blokker, 2010). In onderwijsinstellingen moet de

macht van bestuurders meer omlind worden. Als dat niet lukt via 'governance codes' en krachtig optredende onafhankelijke en geëngageerde raden van toezicht dan door andere middelen. Druk dat gemeentebesturen aandacht blijven geven voor het voorkomen van integriteitschendingen is ook van belang.

Dat is niet genoeg. In politiek opzicht zijn nieuwe idealen nodig die inspireren. Een verbeeldingskrachtige politieke representatie is gewenst (Korsten en Leers, 2005; Korsten en De Goede, 2006). Dat betekent dat politici een lange termijn visie moeten geven, een wervend en daarmee bindend perspectief moeten schetsen. Ik schreef het met Leers al in het boekje *'Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij'*. Maar daartoe te komen is moeilijk.

- Leiders komen en gaan sneller. Ze krijgen minder tijd aan hun leiderschap te werken.
- Het organiserend vermogen van politieke partijen is beperkt. Politieke partijen zijn in belangrijke mate vrijwilligersorganisaties, zelfs als ze al staatssteun genieten.
- Tal van ontwikkelingen komen en gaan snel (ict-technologie, globalisering, etc.) waardoor er meer onzekerheid gaat over wat een perspectief kan zijn.
- De oudere waarden als gelijkheid zijn minder omvattend geworden. Ze zijn niet steeds relevant om bepaalde verschijnselen tegemoet te treden, bijvoorbeeld omdat eigen verantwoordelijkheid van burgers ertoe kan leiden dat burgers zelf bepaalde ongelijkheden aanvaarden om op ander vlak eigen gekozen verschil te maken.

Literatuur

- Aardema, H., *Verbindend leiderschap*, InAxis, Elsevier, Den Haag, 2004.
- Ankersmit, F. en L. Klinkers (red.), *De tien plagen van de staat*, Van Gennep, Amsterdam, 2008.
- Blokker, J., *Nederlandse journalisten houden niet van journalistiek*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2010.
- Boogers, M. en R. Weterings, De emancipatie van kiezers en politici, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 30, 2003, nr. 2, pp. 145-148.
- Bovens, M.A.P., De diplomademocratie, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 33, 2006, nr. 4, pp. 205-219.
- Boven, M. en A. Wille, Waar bleef het vertrouwen in de overheid?, in: *Bestuurskunde*, 2006, nr. 4, pp. 50-65.
- Brink G. van den, e.a., *Beroepszeer*, CDV, Boom, Den Haag, 2005.
- Chavannes, M., *Niemand regeert*, NRC Boeken, Rotterdam, 2009.
- Commissie van onderzoek besluitvorming Irak, *Rapport*, Boom, Amsterdam, 2010.
- Dronkers, J., School als bedrijf is totaal verkeerd, in: *NRC*, 11 jan. 2011, p. 9.
- Fraanje, R. en J. van der Knaap (red.), *Voorbij de crisis- Een nieuwe tijd vereist een andere overheid*, Van Gennep, Amsterdam, 2010.
- Frissen, P.H.A., *De staat van verschil- Een kritiek van de gelijkheid*, Van Gennep, Amsterdam, 2007.
- Frissen, P.H.A., *Gevaarlijk veilig*, Van Gennep, Amsterdam, 2009.
- Graaf, L. de, *Gedragen beleid*, Eburon, Delft, 2007.
- Groot, T. en Y. Krabbe-Alkemande, De invloed van marktwerking op productie, kosten en kostenbeheersing van ziekenhuiszorg, in: Bogt, H.J. ter e.a. (red.), *Met het oog op de publieke zaak*, RUG, Groningen, 2010, pp. 127-139.
- Gunsteren, H. van, *Vertrouwen in de democratie*, Van Gennep, Amsterdam, 2006.

Hendriks, F., Waar kwam de argwaan vandaan?, in: *Bestuurskunde*, 2006, nr. 4, pp. 65-78.

Heyne, B., *Harde liefde – Nederland op zoek naar zichzelf*, Prometheus, Amsterdam, 2010.

Hilhorst, P., *De wraak van de publieke zaak*, Uitgeverij De Balie, Amsterdam, 2001.

Homan, Th., *Organisatiedynamica*, Academic Service, Schoonhoven, 2006.

Horst, H. van der, *Het beste land van de wereld*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005.

Kennedy, J., *Bezielende verbanden – Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2009.

Knepper, S. en J. Kortenaar, *De vertrouwenscrisis – Over het krakend fundament van de samenleving*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 2008.

Korsten A. en G. Leers, *Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij*, Lemma, Utrecht, 2005.

Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006.

Korsten, A.F.A., P. de Jong en C.A. Breed, *Regeren met programma's*, Boom/Lemma, Den Haag, 2010.

Mair, P., Hoe gewoon is gewoon?, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 30, 2003, nr. 2, pp. 142-144.

Pleij, H., *De herontdekking van Nederland*, Prometheus, Amsterdam, 2003.

Pleij, H., *Moet kunnen – Een kleine mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlander*, Veen, Diemen, 2010.

Prick, L., *Drammen, dreigen, draaien – Hoe het onderwijs twintig jaar lang vernieuwd werd*, Mets & Schilt, Amsterdam, 2006.

Reybrouck, D. van, *Pleidooi voor populisme*, Querido, Amsterdam, 2008.

Schnabel, P., Vertrouwen maakt het leven gemakkelijker en gevaarlijker, in: *M&O*, nov./dec. 2010, pp. 17-25.

Smit, J., *De prooij - Blinde trots breekt ABNAMRO*, Prometheus, Amsterdam, 2008.

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Crisis in aantocht?*, Verdiepingsstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, SCP, Den Haag, 2009.

Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland*, Den Haag, 2009.

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Met en wat leeft?*, Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, SCP, Den Haag, 2009.

Sommer, M., *Onder onderwijzers, en andere gemengde berichten*, Meulenhoff, Amsterdam, 2007.

Spangenberg, F. & M. Lampert, *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam, 2009.

Stokkom, B. van, *Wat een huffer!*, Boom, Den Haag, 2010.

Thijn, E. van, *De formatie*, Augustus, Amsterdam, 2010.

Trappenburg, M., Veranderdrift, in: Ankersmit, F. en L. Klinkers (red.), *De tien plagen van de staat*, Van Gennep, Amsterdam, 2008, pp. 86-103.

Vries, J. de, en P. Bordewijk (red.), *Rijdende treinen en gepasseerde stations- Over Srebrenica, de kredietcrisis en andere beleidsfiasco's*, Van Gennep, Amsterdam, 2010.

WRR, *Het gezicht van de publieke zaak – Openbaar bestuur onder ogen*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2010.

WRR, *Vertrouwen in de buurt*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2005.

Zijderveld, A., *Populisme als politiek drijfzand*, Cossee Essay, Amsterdam, 2009.

